

LINGVISTIKANING NEYROPEDAGOGIK ASOSLARINI O‘RGANISH VA TAHLIL ETISHDA DIDAKTIK JARAYONLAR

Temirbekova A.O.

Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti., p.f.f.d.(PhD).

Bugungi kunda ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, ta’lim oluvchilarning kognitiv imkoniyatlarini rivojlantirish va bilimlarni amaliy faoliyatga tatbiq etish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, inson miyasining faoliyati, bilish jarayonlari va ta’lim o’rtasidagi o’zaro munosabatlarni o’rganishga asoslangan neyropedagogik yondashuv zamonaviy pedagogikaning istiqbolli yo’nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Neyropedagogika ta’lim jarayonini inson miyasining tabiiy faoliyat qonuniyatlari bilan uyg’unlashtirishga yo’naltiriladi. Bunda ta’lim oluvchining axborotni qanday qabul qilishi, uni qanday qayta ishlashi, xotirada qanday saqlashi va o’zlashtirilgan bilimlarni qanday qayta tiklashi muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur jarayonlarning barchasi til va nutq faoliyati bilan chambarchas bog’liq.

Lingvistika esa tilning tuzilishi, rivojlanishi va faoliyat ko’rsatish qonuniyatlarini o’rganuvchi fan sifatida insonning nutqiy va kognitiv faoliyati bilan uzviy aloqada rivojlanadi. Til orqali inson atrof-muhitni anglaydi, bilimlarni o’zlashtiradi, fikrlarini ifodalaydi va boshqa insonlar bilan muloqotga kirishadi. Shu sababli lingvistik bilimlarni o’rgatish jarayonini neyropedagogik tamoyillar asosida tashkil etish didaktik jarayonlarning mazmuni va samaradorligini qayta ko’rib chiqishni talab etadi. Lingvistik ta’limda didaktik jarayon deganda ta’lim maqsadini belgilash, mazmunni tanlash, o’qitish metodlarini qo’llash, o’quv faoliyatini tashkil etish, bilimlarni nazorat qilish va natijalarni baholash bilan bog’liq o’zaro izchil pedagogik jarayonlar tizimi tushuniladi. Neyropedagogik yondashuv esa mazkur jarayonlarning inson miyasining kognitiv imkoniyatlari va individual xususiyatlariga mos tashkil etilishini nazarda tutadi.

Lingvistik bilimlarni o’zlashtirish jarayonida bir qator kognitiv mexanizmlar faol ishtirok etadi. O’quvchi yangi so’z, grammatik qoida yoki matn bilan tanishganda, avvalo, axborotni idrok etadi, unga e’tibor qaratadi, mazmunini anglaydi, avvalgi bilimlari bilan bog’laydi va xotirasida saqlaydi. Keyinchalik ushbu bilimlar nutqiy yoki yozma faoliyatda qayta tiklanadi va amaliyotda qo’llanadi. Mazkur jarayonlarning samaradorligi ta’limning qanday tashkil etilganiga bevosita bog’liq. Agar lingvistik material o’quvchining yosh va individual xususiyatlariga mos, mazmunli va qiziqarli shaklda taqdim etilsa, uning axborotni qabul qilishi va o’zlashtirishi samarali kechadi.

O’zbek psixologiya fanining yirik vakili E.G’. G’oziyev insonning bilish jarayonlari, xususan, idrok, xotira, tafakkur va nutqning o’zaro aloqadorligini tadqiq etgan. Olimning ilmiy qarashlari asosida shaxsning bilish faoliyati yaxlit tizim sifatida namoyon bo’ladi. Mazkur yondashuv lingvistik ta’lim jarayonida o’quvchining til materialini shunchaki yodlab qolishi emas, balki uni anglash, tahlil qilish va amaliy nutqiy faoliyatda qo’llashiga sharoit yaratish zarurligini ko’rsatadi[1].

Didaktik jarayonlarning asosiy vazifasi ta’lim oluvchining bilim, ko’nikma va kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat. Lingvistik ta’limda esa bu jarayon til birliklarini o’zlashtirish, ularning mazmunini anglash va turli kommunikativ vaziyatlarda to’g’ri qo’llashga yo’naltiriladi.

Didaktik jarayonning birinchi bosqichi — motivatsiya. O’quvchining lingvistik materialni o’zlashtirishga bo’lgan qiziqishini shakllantirish neyropedagogik ta’limning muhim shartlaridan biridir. Qiziqish va ichki motivatsiya mavjud bo’lganda o’quvchi ta’lim jarayonida faolroq ishtirok etadi. Shu sababli lingvistik mavzularni real hayotiy vaziyatlar, qiziqarli savollar, muammoli topshiriqlar va kommunikativ vaziyatlar asosida boshlash maqsadga muvofiq.

Ikkinchi bosqich — axborotni idrok etish. Bu bosqichda o’quvchi yangi lingvistik material bilan tanishadi. Materialning vizual, audial va amaliy usullarda taqdim etilishi turli idrok kanallarini faollashtiradi. Masalan, yangi so’zni o’rgatishda uning yozma shakli, talaffuzi, rasmi va real predmet bilan bog’lanishi axborotni chuqurroq o’zlashtirish imkonini beradi.

Uchinchi bosqich — anglash va mazmuniy qayta ishlash. O’quvchi yangi lingvistik materialni avvalgi bilimlari bilan bog’laydi, taqqoslaydi, guruhlaydi va umumlashtiradi. Bu jarayonda muammoli savollar, klasterlar, assotsiativ xaritalar va taqqoslash jadvallaridan foydalanish samarali hisoblanadi.

To’rtinchi bosqich — xotirada saqlash va mustahkamlash. O’zlashtirilgan bilimlarni turli mashqlar orqali qayta qo’llash va takrorlash lingvistik materialning xotirada mustahkamlanishiga yordam beradi. Bunda takrorlash mexanik emas, balki turli kontekst va kommunikativ vaziyatlarda amalga oshirilishi lozim.

Beshinchi bosqich — amaliy qo’llash. O’quvchi o’zlashtirgan lingvistik bilimlarini dialog, monolog, hikoya, yozma topshiriq yoki muammoli vaziyatni hal qilish jarayonida qo’llaydi.

Oldinchi bosqich — refleksiya va baholash. O’quvchi o’zining qanday bilimga ega bo’lganini, nimani o’zlashtirganini va qaysi jihatlarida qiyinchilikka duch kelganini anglaydi.

Neyropedagogik yondashuvda ta’lim jarayonining samaradorligi o’quvchining yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish bilan bevosita bog’liq. Har bir o’quvchining axborotni qabul qilish tezligi, xotira imkoniyatlari, diqqatni jamlash qobiliyati va nutqiy rivojlanish darajasi turlicha bo’lishi mumkin.

M.G. Davletshinning yosh va pedagogik psixologiyaga oid ilmiy qarashlari o’quvchining psixik rivojlanishini yosh xususiyatlari bilan bog’liq holda o’rganish zarurligini ko’rsatadi. Mazkur yondashuv asosida lingvistik ta’lim jarayonida topshiriqlarning mazmuni, hajmi va murakkabligi ta’lim oluvchilarning yosh imkoniyatlariga moslashtirilishi kerak. Oddiy lingvistik birliklarni o’zlashtirishdan murakkab grammatik va kommunikativ vazifalarga bosqichma-bosqich o’tish o’quvchining kognitiv yuklamasini me’yorida saqlashga yordam beradi[2]. Shu nuqtayi nazardan, lingvistik ta’limda quyidagi didaktik moslashtirishlardan foydalanish mumkin:

- kichik yoshdagi o‘quvchilar uchun obrazli va ko‘rgazmali materiallardan foydalanish;

- yangi so‘zlarni harakat va predmetlar bilan bog‘lash;
- o‘rta yoshdagi o‘quvchilarda assotsiativ va mantiqiy topshiriqlarni ko‘paytirish;
- katta yoshdagi o‘quvchilarda muammoli va ijodiy nutqiy vazifalarni tashkil etish;
- individual qiyinchiliklarni hisobga olib differensial topshiriqlar berish.

Bunday yondashuv lingvistik materialni o‘zlashtirish jarayonida o‘quvchining tabiiy kognitiv imkoniyatlaridan samarali foydalanish imkonini beradi. Lingvistik ta’limning asosiy natijalaridan biri o‘quvchining nutqiy faoliyatini rivojlantirishdir. Til tizimiga oid bilimlar o‘z-o‘zidan kommunikativ kompetensiyani shakllantirmaydi. O‘quvchi o‘zlashtirgan lingvistik bilimlarini real muloqotda qo‘llay olishi lozim.

A. Nurmonovning til va nutq munosabatlariga oid ilmiy qarashlaridan kelib chiqib, til tizimi va uning amaliy qo‘llanishi o‘rtasidagi munosabatni ta’lim jarayonida hisobga olish muhimdir. Lingvistik birliklarni o‘rgatish jarayoni nutqiy faoliyat bilan bog‘langandagina o‘quvchi o‘z bilimlarini amaliy kommunikativ vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi[3].

Shu sababli didaktik jarayonlarda dialogik va monologik nutqni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar muhim o‘rin tutadi. Masalan, o‘quvchilarga ma’lum bir vaziyat berilib, unda suhbat tashkil etish, muammoni muhokama qilish yoki o‘z fikrini asoslash topshirig‘i berilishi mumkin. Bunday topshiriqlar bir vaqtning o‘zida bir necha kognitiv jarayonlarni faollashtiradi: o‘quvchi vaziyatni idrok etadi, fikrini shakllantiradi, kerakli so‘zlarni tanlaydi, grammatik konstruksiyalarni tuzadi va nutq orqali ifodalaydi. Demak, lingvistik ta’limda didaktik jarayonlarni tashkil etish orqali nafaqat til bilimlari, balki kommunikativ va kognitiv kompetensiyalar ham rivojlanadi.

Til o‘rganish jarayonida xotira muhim kognitiv mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Yangi so‘zlar, grammatik qoidalar, sintaktik konstruksiyalar va nutqiy modellar xotirada saqlanishi va zarur vaziyatlarda qayta tiklanishi kerak. Xotiraning samarali ishlashi uchun lingvistik materialni mazmunli va kontekstual tarzda takrorlash muhimdir. Masalan, yangi so‘zni bir marta yodlash o‘rniga uni turli gaplarda, dialoglarda, rasmlar asosida va amaliy vaziyatlarda qo‘llash bilimning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

A. Baddeleyning ishchi xotiraga oid ilmiy qarashlari insonning qisqa muddat davomida axborotni saqlashi va u bilan faol ishlash jarayonlarini tushuntirishda muhim nazariy asoslardan biridir. Lingvistik ta’lim nuqtayi nazaridan bu o‘quvchining gapni tinglash, uning mazmunini saqlab turish va unga javob shakllantirish kabi murakkab nutqiy faoliyatlarida namoyon bo‘ladi[4].

Shu sababli didaktik jarayonlarda o‘quvchining kognitiv yuklamasini hisobga olish muhim. Bir vaqtning o‘zida haddan tashqari ko‘p yangi lingvistik material berish o‘zlashtirish samaradorligini pasaytirishi mumkin. Yangi materialni kichik qismlarga ajratish, bosqichma-bosqich o‘zlashtirish va muntazam ravishda amaliyotda qo‘llash samarali natija beradi.

Lingvistik ta’limda neyropedagogik yondashuvni amalga oshirish uchun an’anaviy metodlarni zamonaviy interfaol texnologiyalar bilan uyg’unlashtirish maqsadga muvofiq. Klaster metodi o‘quvchining yangi so‘z va tushunchalar o‘rtasidagi mazmuniy bog‘lanishlarni aniqlashiga yordam beradi. Assotsiativ xarita yangi lingvistik birliklarni mavjud bilimlar bilan bog‘lash va xotirada mustahkamlash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganimizda lingvistikaning neyropedagogik asoslarini o‘rganish va tahlil etishda didaktik jarayonlar alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki lingvistik bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni inson miyasining axborotni qabul qilish, qayta ishlash, xotirada saqlash va qayta tiklash mexanizmlari bilan bevosita bog‘liqdir. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, lingvistik ta’limda didaktik jarayonlarni neyropedagogik yondashuv asosida tashkil etish o‘quvchilarning individual kognitiv imkoniyatlarini hisobga olish, ta’lim mazmunini bosqichma-bosqich murakkablashtirish va lingvistik bilimlarni amaliy nutqiy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi. Demak, lingvistikaning neyropedagogik asoslarini o‘rganish va tahlil etishda didaktik jarayonlarni ilmiy asosda tashkil etish ta’lim samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning nutqiy-kognitiv rivojlanishini ta’minlash va kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning muhim omillaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tokuhamma-Espinosa T. Mind, Brain, and Education Science: A Comprehensive Guide to the New Brain-Based Teaching. – New York: W.W. Norton & Company, 2011.
2. Davletshin M.G. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 1974.
3. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
4. Baddeley A. Working Memory, Thought, and Action. – Oxford: Oxford University Press, 2007.
5. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2002.